

Інші радянські автори також підтримують цю думку. Наприклад, І.Л. Фадеева пише: "Г. Пальмерстон надеялся, что реформы в Османской империи сделают ее более способной сопротивляться ее врагам" [13]. І.А. Дуліна вважає, що торговий договір між Англією і Османською імперією 1838 р. був попередником танзімату [14].

У праці М.Н. Тодорової "Англія, Росія і танзімат. Друга чверть XIX ст.", присвяченій зовнішньому чиннику реформ в Османській імперії [3], йшлося про те, що реформи другої чверті XIX ст. були логічним продовженням політики Селіма III і Махмуда II. З іншого боку вони були ініційовані Англією, яка зробила ставку на Османську імперію в збалансуванні сил у Європі, а також виходячи з захисту інтересів своєї колоніальної імперії. Велику роль тут відіграли й економічні інтереси Англії. На думку авторки, саме тому лорд Пальмерстон і підтримував лише реформування турецької армії та флоту.

Отже питання впливу західної дипломатії, на процеси трансформації суспільства Османської імперії періоду танзімату, є досить дискусійним щодо причин, проявів і наслідків цього впливу. У цій дискусії крапку остаточно так і не поставлено.

Примітки

- ¹ Березин Л.А. Критика методологии американской буржуазной историографии Китая. – Л., 1964. – С. 92-94.
- ² Тодорова М.Н. Европеизация Османской империи (постановка проблемы и ее освещение в современной западной и турецкой историографиях) // Народы Азии Африки. – 1977. – № 2. – С. 204-212.
- ³ Тодорова М.Н. Англия, Россия и танзимат вторая четверть XIX века. – М., 1983. – С. 5-17.
- ⁴ Lane-Poole St. Turkey. – London, 1888.
- ⁵ Георгиев В.А. Англо-американская буржуазная историография Восточного вопроса // Вопросы истории. – 1968. – № 3. – С. 178.
- ⁶ Bailey F.E. British Policy and the Turkish Reform Movement, Harvard Historical Studies. – Cambridge, 1942.
- ⁷ Георгиев В.А. Англо-американская буржуазная историография Восточного вопроса // Вопросы истории. – 1968. – № 3. – С. 173.
- ⁸ Желтяков А.Д. К вопросу о вестернизации Турции // Историография и источниковедение стран Азии и Африки. Вып. II. – Л., 1968. – С. 129.
- ⁹ Тунай Т. Движение вестернизации в политической жизни Турции. – Стамбул, 1960.
- ¹⁰ Berkes H. The Development of Secularism in Turkey. – Montreal, 1964. – С. 24.
- ¹¹ История османского государства общества и цивилизации / Под. ред. Э. Ихсаноглу. – М., 2006. – С. 73-74.
- ¹² Новичев А.Д. Гюльханейський хатт-и шериф 1839 г. и его внешнеполитический аспект // Тюркологический сборник – 1976. – М., 1978. – С. 382-395.
- ¹³ Фадеева И.Л. Английская экспансия в Турции после Крымской войны в 50-60-е годы XIX в." // Тюркологический сборник – 1976. – М., 1978. – С. 163-177.
- ¹⁴ Дулина Н.А. Англо-турецкий договор 1838 г. и его влияние на экономическое развитие Османской империи // Народы Азии Африки. – 1976. – № 3. – С. 69-80.

Марина КЕДА
(м. Чернігів)

Актуальні проблеми історії нового часу у науковій спадщині М.Н. Петрова

У статті розглядається концепція історії нового часу харківського професора Михайла Назаровича Петрова (1826-1887) у контексті загального розвитку історичної науки в Російській імперії другої половини XIX ст. Основну увагу приділено його поглядам на історію Французької революції та запровадженню цієї теми в практику університетського викладання.

Maryna KEDA (Tchernihiv). Urgent problems of New Time history are in the M.N. Petrov's scientific inheritance.

Concept of New Time history of the Kharkiv professor Mykhajlo Nazarovich Petrov (1826-1887) is examined in the context of general development of historical science in the Russian Empire during the second half of the XIX century is studied in the article.

Basic attention is spared his views about the French revolution's history and introduction of this theme in practice of the university teaching.

Загальні відомості про життя та науковий доробок Михайла Назаровича Петрова містяться в роботах В. Бузескула, А. Деревиського [1], у працях істориків радянського часу Є. Гутнової, Б. Могильницького, М. Сміріна, Б. Вебера, В. Шиловцевої [2, с. 27]. У пострадянський період інтерес до особистості та творчості

вченого поживався. У кінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. з'явилися розвідки Ю. Голубкіна, О. Могилки, А. Мітряєва, С. Лімана [3], а також дисертаційні дослідження М. Кеди та Н. Остапова [4]. Водночас в історичній науці відсутні спеціальні студії, присвячені поглядам М. Петрова на історію нового часу. Відтак, мета даної статті – висвітлити ставлення вченого до актуальних проблем історії нового часу, зокрема, його погляди на історію Французької революції. Дане питання розглядається в контексті дослідження новітики в українських землях Російської імперії ХІХ – початку ХХ ст.

До 60-х рр. ХІХ ст. студії в галузі всесвітньої історії в Російській імперії стосувались в основному історії стародавнього світу та середніх віків. Тогочасні університетські курси з історії нового часу являли собою переклади іноземних підручників й охоплювали події лише до другої половини ХVІІІ ст., “не ризикуючи” висвітлювати суворо заборонену епоху Французької революції. Проте, починаючи з 60-х рр. ХІХ ст. для вивчення нової історії складаються більш сприятливі обставини: швидкий розвиток друку, послаблення цензурних вимог, розширення ступеня духовної свободи. Крім того, цьому періоду історії особливу актуальність надавала боротьба за певний шлях подальшого розвитку імперії, яка розгорнулася у 50-х – 60-х рр.

В історичній літературі М. Петрова визначають передусім як спеціаліста з історії нового часу. Б. Вебер справедливо зазначав, що першим дослідником цього періоду історії в Росії з лав університетської професури слід назвати не стільки В. Гер'є, як це зазвичай прийнято в історіографії [5, с. 393], скільки М. Петрова. Адже саме він першим почав систематично й професійно викладати “нову історію” у Харківському університеті, випередивши, таким чином, В. Бауера, з ім'ям якого пов'язували початок планомірного й регулярного вивчення та викладання історії нового часу в Петербурзькому університеті [5, с. 400]. Така оцінка є абсолютно справедливою. М. Петров і сам визнавав, що його рівень знайомства з історичною літературою визначив зацікавленість саме новим і новітнім періодом історії – особливо історії Франції, Німеччини та Англії [6, с. 13].

М. Петров є автором цілісної концепції всесвітньої історії, яка охоплює всі етапи та ключові моменти розвитку людської цивілізації в різних вимірах і взаємозв'язках: економічному, політичному, релігійному, соціальному, культурному. Він вважав, що мета історії як науки полягає у вихованні суспільства та зазначав, що досягти цієї мети можливо лише за умови “єдності принципів і поглядів, проведених через усі епохи історичного розвитку” [7, с. 6]. Зasadничими принципами його концепції були: єдність, органічність всесвітньо-історичного процесу, його закономірний поступальний прогресивний характер. При цьому виклад подій подавався з “національної” російської точки зору. Його концепції всесвітньо-історичного процесу була притаманна увага до історії культури, повсякденного побуту, психології видатних історичних осіб. Її органічною складовою стали історія слов'янських народів, історія США [8, арк. 11-14; 9, арк. 11-12], а також історія країн Сходу (зокрема Китаю та Індії) [10, арк. 6; 11, с. 169-173]. Це вигідно вирізняло його доробок з-поміж інших тогочасних університетських курсів. Ключові історичні події він висвітлював у дусі лібералізму, що зумовило актуальність його концепції на довгий час: навіть у ХХ ст. історики спирались на результати його напрацювань.

Зі спадщини М. Петрова історії нового часу цілком присвячено третій та четвертий томи “Лекцій з всесвітньої історії” [13; 12], докторську дисертацію “Новітня національна історіографія в Німеччині, Англії та Франції” [14] та низку біографічних нарисів [15], в яких особливо рельєфно проявилось ставлення харківського вченого до переломних моментів історичного розвитку взагалі та до революційних рухів зокрема. Цінна інформація міститься також у неопублікованих роботах – підготовчих матеріалах та програмах до лекційних курсів, записках до міністерських програм, нотатках щодо окремих подій та явищ нового часу [8; 9; 10; 16; 18].

При розгляді подій цього періоду М. Петров, в основному, спирався на спеціальні конкретно-історичні дослідження провідних російських та європейських істориків, зі спадщиною яких він мав можливість детально ознайомитися під час наукового відрядження до Європи. Однак поза його увагою не залишилися також історичні джерела: він докладно вивчав збірники документів, які в другій половині ХІХ ст. досить активно публікувалися в Німеччині, Англії та Франції.

М. Петров повсякчас підкреслював надзвичайну актуальність європейської історії нового часу. Стосовно навчальних планів викладання історії, затверджених Міністерством народної освіти у 1877 році, у яких перевага надавалася вивченню стародавньої історії перед новою та новітньою, історик зазначав, що нова історія більше пов'язана з сучасністю, ніж антична, тому й вивчати її слід повніше та глибше [40, арк. 4]. Європейська історія стала складовою тогочасної системи освіти й виховання, послужила своєрідним “містком” від стародавньої освіченості. Він не поділяв думку своїх сучасників стосовно того, що Росія і без впливу Заходу стала спадкоємицею стародавніх традицій, які отримала через Візантію. На його думку, саме Заходу Росія завдячує “пробудженням до нового життя” і відкидати вплив західних ідей неможливо, оскільки ці ідеї, як сприятливі так і небезпечні проникають в усі “шпаринки нашого існування” [10, арк. 11 зв.].

В оригінальній періодизації історичного процесу М. Петрова (всесвітня історія у нього поділена на стародавню, яка вивчає народи й держави, що скінчили своє існування, та нову) нова історія складається з періоду середніх віків, “які представляють перехід від давнього світу до нинішнього часу”, та історії чотирьох останніх, тобто найближчих до нас століть (ХVІ, ХVІІ, ХVІІІ і ХІХ), “упродовж яких остаточно склалось наше сучасне життя”. До цього останнього етапу, тобто нової історії “у вузькому значенні”, історик відносить як складову новітню історію (термін “новітня” він вживає для позначення сучасної історії), яка охоплює події, починаючи з Французької революції [17, с. 37].

Виклад історії нових часів М. Петров починає з рубежа XV-XVI ст., виходячи з того, що саме Великі географічні відкриття, доба гуманізму (XV-XVI ст.) і Реформація XVI ст. зумовили докорінні зміни в житті людського суспільства, стали потужним поштовхом у розвитку продуктивних сил, світової торгівлі, науки, техніки, сприяли розвитку відносин між різними країнами і народами, об'єднавши їх у єдиний процес світового поступу.

Основним змістом історії нового часу М. Петров вважав цілу низку важливих процесів і явищ. Серед таких дослідник називав гуманізм і потужний економічний розвиток, при цьому підкреслюючи, що "інтереси матеріальні, промислові починають відігравати таку важливу роль, що ними частково зумовлюється і самий розвиток політичних подій" [13, с. 2-3]. Іншими впливовими чинниками вчений визначав виникнення ідеї й системи політичної рівноваги, посилення абсолютної монархії на Заході та Реформацію західної церкви [18, арк. 41]. У цей період тривала повсюдна боротьба з старим суспільним ладом, із середньовічними установами й порядками з метою побудови соціальних відносин на нових засадах свободи й рівності. Виявом саме цієї боротьби, на думку історика, і були "суспільні потрясіння останніх століть" – у XVI ст. Селянська війна в Німеччині, Англійська революція у XVII ст. та Французька революція кінця XVIII ст. М. Петров особливо підкреслює прагнення націй до самовизначення і незалежності (як прояви – боротьба Нідерландів з Іспанією в XVI ст., боротьба англо-американських колоній з метрополією у XVIII ст.) Він також наголошував на швидкому та всебічному розвитку науки та винаходів, які істотно змінили всі умови життя, на важливій ролі суспільної думки та літератури, розширенні європейських колоній, а з ними і європейського життя та культури на весь світ.

Важливе місце в курсі всесвітньої історії М. Петрова посідає історія Французької революції, яку він вважав однією з найвизначніших подій нового часу. Для російської історичної науки другої половини XIX ст. був характерний значний інтерес до Французької революції XVIII ст. Проте, до кінця 70-х рр. XIX ст. не було створено жодного ґрунтового конкретно-історичного дослідження з цієї проблеми. Б. Вебер пояснював такий стан справ цензурною забороною [5, с. 446]. Натомість М. Петров, незважаючи на цензурні рескрипти Міністерства народної освіти, дотримувався думки про те, що "не страшні розповіді ні про які революції, якщо при викладі постійно мати на увазі всю ненормальність і винятковість цих явищ. Набагато вже небезпечніше – мовчати про такі події або згадувати про них мимохідь" [10, арк. 11 зв.]. Він вважав, що саме через брак інформації молодь самотужки шукатиме відповіді на питання, що її хвилюють, тому слід заздалегідь потурбуватися про те, щоб ці відповіді були "правильні". Саме цим пояснюється значна увага, яку історик приділяв історії революцій [8].

Відтак, М. Петров став одним із перших професорів Російської імперії, які наважилися виступати з університетської кафедри з подібною тематикою. Протягом 1865-1866 навчального року він читав у Харківському університеті спеціальний курс з історії Французької революції [20, с. 10]. Для того часу це було непересічною подією. До М. Петрова публічні лекції з історії Французької революції читав тільки В. Шульгін у Київському університеті Св. Володимира [5, с. 450]. Щоправда, це були поодинокі лекції, а не цілісний курс, як у М. Петрова. Цей факт спростовує поширене в історіографії твердження про те, що саме В. Гер'є наважився запровадити революційну тематику в практику університетського викладання [22, с. 9; 21, с. 66; 5, с. 450]. В. Гер'є почав розробляти свої спеціальні курси з історії Французької революції тільки з 1868 р. [22, с. 11]. Щоправда, М. Кареев, який був знайомий з науковим доробком М. Петрова, усе ж називав В. Гер'є "першим у часі, хто у нас почав серйозно займатись Французькою революцією" [23, с. 150], оскільки саме В. Гер'є першим залучив матеріали російських архівів для вивчення цієї теми.

Погляди М. Петрова на історію революції склалися на основі аналізу широкої джерельної бази. Матеріали з історії революції він поділяє на офіційні та неофіційні: законодавчі пам'ятки, "державні папери" та акти, дипломатичне листування (Мірабо, Марії Антуанетти, Людовіка XVI), полемічну літературу та мемуари [12, с. 123]. До аналізу джерельної бази вчений додає ґрунтовну характеристику європейської історіографії революції, аналізуючи погляди Ж. де Местра, Ф. Шатобріана, Ф. Міньє, А. Тьєра, Ж. Мішле, Луї Блана, Баранта, О. Токвіля, Г. Зібеля та ін.

М. Петров вважав, що викладаючи історію Франції в період революції, дуже важливо з'ясувати вплив усіх прошарків суспільства на хід подій. Так, характеризуючи "Історію Французької революції" Ф. Міньє, він дорікав її автору за те, що той намагається повсюдно висунути на перший план тільки середній стан, у той час як інші категорії тогочасного суспільства посідають другорядне місце [12, с. 126]. М. Петров намагався простежити в революційних подіях роль кожного суспільного прошарку: середніх станів, дворянства, духовенства, а також ставлення інших держав до революції. Причини революції він поділяв на три групи: суспільні (становище станів, поширення ідей свободи та рівності), моральні (література й публіцистика XVIII ст.) та економічні, з-поміж яких він особливо виділяв фінансові труднощі, вважаючи їх "відправною точкою усієї революції" [12, с. 141-190]. Першість М. Петров надає причинам суспільного характеру.

Услід за І.Теном основою революції він вважав абстрактні ідеї свободи та рівності. Непрактичність, "абстрагованість" цих ідей автор пояснює тим, що державний лад старої Франції ще не був підготовлений для впровадження цих ідей, особливо ідеї свободи. Установи, які могли б стати її виразниками у Франції, поступово втрачали свій вплив: так сталось з провінційними та обласними "сеймами", Генеральними штатами, які не збирались протягом 175 років. Показово, що їх скликання у 1789 р. стало відправною точкою революції.

На думку М.Петрова, Франція того часу була абсолютно не підготовлена до політичної свободи: “вищі класи були глибоко аморальні, нижчі – глибоко неосвіченими; і ті й інші – однаково відучені від автономії довгим періодом державного абсолютизму і теоретико-філософською освітою століття” [12, с. 197]. Що ж стосується ідей рівності, то тут, як вважав історик, для її розвитку існували абсолютно сприятливі умови: міцна монархічна влада з її тенденціями до зрівняння, віковий процес централізації, який все більше згладжував місцеві, обласні та станові особливості, і, що особливо важливо, значне посилення ролі середнього стану.

Однією з головних причин соціального характеру дослідник називав вікову станову ворожнечу. Наприкінці XVIII ст. Франція являла собою два ворожих табори: “з одного боку – привілейовані класи зі своїми родовими та корпоративними забобонами, пихатістю, образливими привілеями та моральною убогістю, оскільки сила інтелігенції давно вже перейшла на бік середнього стану; з іншого – tiers-état, з накопиченою освітою та багатством, з усвідомленням своєї сили та прав, з незрівнянною кількісною та моральною перевагою та разом з тим з непримиренною ненавистю до привілейованих станів” [12, с. 149].

Підкреслюючи всесвітньо-історичне значення “просвітницької літератури”, М. Петров вдавався до її детального аналізу, оскільки саме зі світоглядною ситуацією XVIII ст. він пов’язував другий комплекс причин революції. На його думку, ніколи ще філософські ідеї та вчення не мали такого впливу як у цей період. Літературу XVIII ст. він називав “нервом і душею тогочасного європейського життя” [12, с. 150]. Її визначальною рисою вчений вважав наповненість “розмаїттям широких та сміливих ідей рівності й свободи”. Даючи загальну характеристику літератури епохи Просвітництва, М. Петров, спираючись на А. Токвіля, виділяв такі її особливості: ненависть до наявного стану речей; антиісторичність; матеріалізм, який шкодить розвитку суспільної свободи, оскільки заперечує в людині свободу волі, а відтак і суспільну свободу, і породжує суспільне рабство; глибока нерелігійність, що мала великі негативні наслідки: під час революції були зруйновані не тільки закони громадянські, але й релігійні та моральні. Звідси він виводив і зухвалий, брутальний, руйнівний і страшний характер революції. Захоплення суспільства суто літературними теоріями зумовило абстрактність, непрактичність характеру революції. Згодом подібне ставлення до цього комплексу причин сформулював відомий фахівець з історії Французької революції М. Кареев, який також вважав, що вона була підготовлена філософами-енциклопедистами [24, с. 212].

Третю групу причин, на думку М. Петрова, становили економічні. Він зауважував, що основна маса населення Франції – tiers-état – потерпала від численних економічних утисків, перебувала у злидненому становищі. В особливу групу виділені фінансові аспекти економічної політики держави напередодні революції, аналіз яких М. Петров починав з періоду правління Людовіка XIV, за якого проявились значні фінансові ускладнення. Увесь наступний період правління монарха був наповнений безрезультатною боротьбою за покращення фінансового становища. Штучна система Джона Ло на початку регентства, заходи герцога Бурбона та його спадкоємця Машо по управлінню фінансами викликали жорстоку боротьбу з парламентом, який прагнув контролю над фінансами, – усі ці явища призвели до жахливого стану державного бюджету на початку правління Людовіка XVI.

М. Петров повсякчас висловлює своє співчуття тяжкому становищу народних мас, але суворо засуджує революційний фанатизм, який супроводжував народні виступи. Він зазначає, що ніякі аргументи не можуть виправдати “дикого фанатизму розлюченої маси повсталих” [15, с. 352]. Таку тактику боротьби він вважає найбільшою помилкою, що неминуче завершується “катастрофою”.

Головною причиною народних виступів М. Петров вважав матеріальні негаразди: “маси ніколи не підіймаються через самі лише ідеї, і книги, якими б вони не були, рідко спричиняють революції... Лише тяжке матеріальне становище, голод, злидні, нестерпні утиски, словом, – економічні умови і причини в змозі викликати народний заколот” [15, с. 333].

При викладі подій революції головну увагу харківський історик звертає на політичні аспекти: зміну системи управління та установ. Такий підхід був характерним для істориків того часу: на політичних аспектах революції зосереджували свою увагу С. Соловйов і В. Гер’є, в той час як М. Кареев детально висвітлював становище селян під час революції [5, с. 451].

Зміну існуючого ладу у Франції М. Петров називає історично зумовленим і необхідним кроком. Услід за А. Токвілем він вважає постанови 4 серпня 1789 р. закономірною формальною ліквідацією феодальної держави, яка фактично натовді вже не існувала [12, с. 194].

Характеризуючи Французьку революцію, російський історик не вживає терміни “антифеодальна” чи “буржуазна”, натомість використовує поняття “політична” та “соціальна”. Різні періоди революції, на думку М. Петрова, відрізняються за своїм змістом. Так, спочатку вона носила політичний характер і була спрямована на формальну ліквідацію фактично неіснуючої феодальної держави, а потім “поза політичною революцією, що тривала у Франції, зростала ще більш грізна революція соціальна, тобто похід неможливих класів суспільства проти заможних” [12, с. 204]. Такі погляди М. Петрова не вкладались у річище поширеної історіографічної концепції, представлені іменами О. Тьєррі, Ф. Гізо, Ф. Мінье. Натомість його концепція містила ідеї, які пізніше знайшли відгук у так званій “ревізійській” історіографії Французької революції (Ф. Фюре, П. Губер, Д. Ріше та ін. [25, с. 141-143; 26, с. 3]). У даному випадку можна говорити про тонку наукову інтуїцію вченого, його здатність до критичного переосмислення усталених історичних позицій. Посилаючись на аргументи Луї-

Блана та Зібеля і спираючись на факти, він доводив, що соціалістичні принципи справили величезний вплив на конституцію 1791 р., особливо на нову фінансову систему [12, с. 202].

М. Петров одним із перших спробував дати об'єктивні оцінки провідних діячів Французької революції. Заслугує на увагу його позитивне ставлення до Мірабо, котрого він називав "найвидатнішим державним мужем революції, єдиним її діячем, який міг керувати її ходом" [12, с. 195]. Вчений вважав його чесною та щирою людиною з відвертими ліберальними поглядами, а його програму – досить практичною. Щоправда, він визнавав, що "вади Мірабо були настільки ж вражаючими, наскільки і його чесноти", а в приватному житті ця людина вирізнялася безсоромністю та аморальністю [12, с. 196]. Однак зі смертю Мірабо "зникла й остання опора престолу і законного порядку, й анархія вже не бачила перед собою ніяких перепон" [12, с. 206]. Лафайєта, на протигагу Мірабо, історик називає популістом.

Історик досить критично оцінив "Декларацію прав людини", вважаючи, що її принципи ігнорують історичну традицію, оскільки вимагають негайної й абсолютної рівності й свободи, чим ризикують "відкрити ворота анархії". На його думку, розширення політичних прав відбувається не одразу і вимагає певного часу. Тому влада не може, коли б навіть і хотіла, зробити своїх підлеглих одразу вільними, не підготувавши їх до цього засобами освіти та самоуправління. Ще більш згубним він вважав пункт про права кожної людини протидіяти тиранії, оскільки під тираном кожна людина розуміє того, кого має на увазі особисто вона: бідняки – багатіїв, робітники – капіталістів, солдати – офіцерів і т. д.

М. Петров зауважував, що постанови 4 серпня 1789 р. дали Франції і Західній Європі вічні блага, "на яких ґрунтується теперішній економічний та суспільний лад Європи", а саме – свободу праці, рівність усіх перед законом і єдність держави [12, с. 194]. Конституцію 1791 р. вчений вважав досить ліберальною. Найзначнішими її досягненнями він називав судову реформу, звільнення селян і промислового виробництва від феодального та корпоративного гноблення [12, с. 201].

Важливе місце в поглядах М. Петрова на Французьку революцію посідало його ставлення до так званого *tiers-état*. Увага дослідника до третього стану була обумовлена об'єктивним розвитком історичної науки у першій половині XIX ст. Досить значним її фактом було виділення в 30-х – 40-х рр. XIX ст. у розвинених країнах робітників у самостійний суспільний клас, що вплинуло на розвиток суспільної думки й суспільної науки, у тому числі й історіографії [27, с. 108; 28, с. 19]. М. Петров говорив про існування в німецькій історіографії окремого "простонародного напрямку", представники якого займалися вивченням життя нижчих, простих прошарків суспільства [14, с. 106]. Так само і в англійській історіографії він виділяв окремо тих істориків, які спеціально займалися вивченням нижчих станів [14, с. 207-208].

Слід зауважити, що під *tiers-état* М. Петров мав на увазі перш за все, середні прошарки суспільства. Однак він наводив різні тлумачення цього терміну, наприклад, Зібелем, який під *tiers-état* розумів не тільки міське населення, але й усю масу селян, увесь народ, який протистояв привілейованим класам – дворянству та духовенству. Визначною в науковому відношенні він називав "Історію третього стану" О.Тьєррі й слідом за її автором вважав, що на боці третього стану виступила буржуазія й інтелігенція [12, с. 146]. На думку М. Петрова, середній стан складався з кількох частин: буржуазії, інтелігенції, робітників, селян. Формально, керуючись думкою "сучасників-філософів", до його складу він відносив найнижчі стани суспільства – "чорнонародье".

Демократично-революційну "грізну масу" простого народу М. Петров називав "темною силою столиці, що складалася з жебраків, волощог, голодних ентузіастів, різних шукачів пригод, але нерідко й відвертих патріотів" [12, с. 199], що являла собою готовий "матеріал" для будь-яких насильницьких переворотів. На його думку, середній стан створив колосальну суспільну машину з єдиним центром у Парижі, і тільки "від випадку залежало – хто буде машиністом" [14, с. 276].

Головними натхненниками соціальної революції він називав палерояльських демагогів, зокрема Марата. Історик засуджував нав'язане ними простому народу переконання в тому, що він є справжнім господарем держави і революція має скінчитися не раніше, ніж пролетаріат досягне забезпеченого становища [12, с. 204].

Негативно М. Петров ставився як до якобінців, так і до жирондистів. Жиронду він вважав гілкою якобінців, від яких вона відрізнялася більшою поміркованістю, "своїм безкорисливим патріотизмом, чесністю й відвертістю своїх переконань". Якобінська партія, за словами дослідника, "за незначними винятками складалася з брутальних, брудних та корисливих агітаторів паризької черні" [12, с. 210]. Спільним між цими двома партіями, на його думку, було те, що вони обидві бажали встановлення республіки. "Але жиронда разом зі свободою прагнула також порядку, безпеки та закону; між тим, як якобінці під іменем республіканської свободи мали на увазі саме відсутність будь-якого порядку, панування черні й пограбування багатих на користь пролетарів" [12, с. 217]. Найкращим засобом для повалення монархії та встановлення республіки обидві партії вважали європейську війну. Отже, справжніми винуватцями 22-річної революційної війни з Європою історик вважає не змову "старих дворів" та емігрантів проти французької свободи, як це доводила більша частина французьких істориків, а "інтриги і фанатизм жиронди та якобінців" [12, с. 210, 213].

Виникнення терору М. Петров вважав невід'ємним наслідком запровадження принципів 1789 року (громадянська рівність, національний суверенітет), так само, як це робила більшість представників консервативної історіографії. Якщо прибічники революції вважали терор випадковістю, результатом впливу

зовнішніх обставин, нещастям, на яке прирекли її вороги, то противники революції пов'язували терор з її засадничими принципами [29, с. 62].

Таким чином, М. Петров висвітлював історію нового часу в дусі лібералізму, який був провідним напрямком російської політичної та історичної думки кінця XIX ст. Він, як і більшість лібералів (К. Кавелін, С. Соловйов, Б. Чичерін), вважав неприпустимим для російського суспільства революційний спосіб вирішення політичних та економічних проблем. Викладаючи історію Реформації та Французької революції науковець, з одного боку, засуджував криваві революційні методи, а з іншого – і реакційно-консервативну урядову систему. Коли влада, на думку історика, внаслідок своєї недбалості не здатна взяти ініціативу у свої руки, це змушений зробити народ. Водночас народ не здатен самостійно здійснювати реформи, оскільки може боротися за свої права єдиним реальним для нього шляхом – силовим, революційним. Відтак, М. Петров підкреслював, що не можна відкидати остаточно імовірність революцій і звідси вважав за необхідне вивчати їх історичні приклади. Саме тому Михайло Петров став одним із перших у Російській імперії, хто не побоявся звернутись не тільки до нової та новітньої історії, але й до найбільш суперечливих і “небезпечних” подій – історії Реформації та Французької революції. Йому належить першість у запровадженні в практику університетського викладання курсу Французької революції.

Примітки

- ¹ Бузескул В.П. Всеобщая история и ее представители в России в XIX и начале XX века. Часть 1. – Л.: Изд-во АН СССР, 1929. – 218 с.; Бузескул В.П. К биографии Михаила Назаровича Петрова // Харьковские губернские ведомости. – 1887. – № 33 (5 февраля). – С. 2-3; Бузескул В.П. М.Н. Петров [Некролог] // ЖМНП. – 1887. – № 3. – С. 42-47; Деревицкий А. Михаил Назарович Петров. Биографический очерк. (Страница из истории Харьковского университета). – Харьков: Изд. Д.И. Полуехтова, 1887.
- ² Смирин М.М. Народная Реформация Томаса Мюнцера и Великая крестьянская война. – Изд. 2-е. – М.: АН СССР, 1955; Вебер Б.Г. Великая крестьянская война в Германии в освещении М.Н. Петрова // Средние века. – Вып. XIII. – С. 79-85; Гутнова Е.В. Историография истории средних веков. – М.: Высш. школа, 1985; Шиловецова В.С. Деякі питання історії Стародавнього Риму у висвітленні М.Н. Петрова // Вісник Київського університету. Історичні науки. – 1982. – Вип. 24. – С. 101-107.
- ³ Голубкин Ю.А., Могилка О.Н. М.Н. Петров как историк // Вестник Харьковского университета. – № 316. – История. – 1988. – Вып. 22. – С. 25-30; Митряев А.И., Голубкин Ю.А., Лиман С.И. Медиевистика в Харьковском университете // Вестник Харьковского университета. – 1991. – Вып. 24. – С. 69-83; Лиман С.И. Изучение и преподавание истории средних веков на Украине в конце XIX – начале XX в. // Сборник научных работ аспирантов Харьковского университета. Гуманитарные науки. – Харьков, 1992. – С. 157-159; Лиман С.И. Медиевистика в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. (1880-1917 pp.): Дис. ... к.і.н. / 07.00.03. – Харків: Харківський державний університет, 1994.
- ⁴ Кеда М.К. Михайло Назарович Петров (1826-1887) та його внесок в історичну науку.: Дис. ... к.і.н. / 07.00.06. – Чернігів: ЧДПУ, 2005; Остапов Н.В. Становление преподавания всемирной истории в университетах России: научно-педагогические взгляды и деятельность М.Н. Петрова (1850-1880 гг.) / Автореф. дис. ... к.і.н. – Сыктывкар: Сыктывкарский государственный университет, 2006.
- ⁵ Очерки истории исторической науки в СССР. В 5 т. / Под ред. М.В. Нечкиной. – Т. 2. – М.: АН СССР, 1960.
- ⁶ Петров М.Н. Отчет о занятиях адъюнкта императорского Харьковского университета М.Н. Петрова в Германии, Франции, Италии, Бельгии и Англии, с июля 1858-го по июль 1860-го года. – Харьков: В университетской типографии, 1861.
- ⁷ Петров М.Н. Новейшая национальная историография в Германии, Англии и Франции. Сравнительный историко-библиографический обзор. – Харьков: В университетской типографии, 1861. – VII, 309 с.
- ⁸ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДАУК). – Ф. 2048. – Оп. 1. – Од. зб. 52-55 зв. История революций: французской, английской, испанской, прусской. 41 арк.
- ⁹ ЦДАУК. – Ф. 2048. – Оп. 1. – Од. зб. 60. Программа по всеобщей истории. 5 арк.
- ¹⁰ ЦДАУК. – Ф. 2048. – Оп. 1. – Од. зб. 66. Учебные планы предметов, преподаваемых в мужских гимназиях МНП. 60 арк.
- ¹¹ Надель Х.С. Индология в Харьковском университете за полтора века // Народы Азии и Африки. – 1964. – № 2. – С. 169-173.
- ¹² Петров М.Н. Лекции по всемирной истории: В 4 т. / Под ред. проф. В.К. Надлера. – Т. 4. История Новых веков (от Вестфальского мира до национального конвента) / В обработке В.П. Бузескула. – Харьков: Типография Х. Счасни, 1894.
- ¹³ Петров М.Н. Лекции по всемирной истории. – Изд. 2-е. – Т. 1-4. – СПб: В. Березовский, 1904-1908. – Т. 3. История Новых веков (Реформационная эпоха) / В обраб. и с доп. проф. В.П. Бузескула. – 1904.
- ¹⁴ Петров М.Н. Новейшая национальная историография в Германии, Англии и Франции. Сравнительный историко-библиографический обзор. – Харьков: В университетской типографии, 1861.
- ¹⁵ Петров М.Н. Из всемирной истории: Очерки. – Изд. 2-е, просм. и доп. – Харьков: Типография В.А. Сыхра, 1882.

¹⁶ ЦДІАУК. – Ф. 2048. – Оп. 1. – Од. зб. 56. Заметки к истории Людовика XIV. 24 арк.; Од. зб. 57. О значении истории. 19 арк.; Од. зб. 58. Литература XVIII в. 13 арк.; Од. зб. 60. Программа по всеобщей истории. 5 арк.; Од. зб. 61. Курс Новой истории М. Петрова. [1882]. 178 арк.; Од. зб. 62. Курс Новой истории М. Петрова. Конспект по русской истории. [1884]. 208 арк.; Од. зб. 63. Новая история. – Ч. 1. 104 арк.; Од. зб. 64. Новая история. – Ч. 2. 165 арк.; Од. зб. 65. О разработке Новой истории. 13 арк.; Од. зб. 67 – 68 зв. Программа по новой истории. [1884]. 21 арк.

¹⁷ Петров М.Н. Лекции по всемирной истории. – Изд. 2-е. – Т. 1 – 4. – СПб: В. Березовский, 1904-1908. – Т.1. История древнего мира. В новой обраб. и с доп. А.Н. Деревицкого. – 1907. – XI, 397 с.

¹⁸ ЦДІАУК. – Ф. 2048. – Оп. 1. – Од. зб. 69. Конспект по новой истории. 41 арк.

¹⁹ Петров М.Н. Лекции по всемирной истории: В 4 т. / Под ред. проф. В.К. Надлера. – Т. III. История Новых веков (Реформационная эпоха). В обработке прив.-доц. В.П. Бузескула. – Харьков: Издание книжного магазина Д.Н. Полухтова, 1888.

²⁰ Обзорение преподавания предметов в Императорском Харьковском университете на 1865 – 1866 учебный год. – Харьков: В университетской типографии, 1864.

²⁰ Далин В.М. Историки Франции XIX – XX веков. – М.: Наука, 1981.

²¹ Иванова Т.Н. В.И. Герье и начало изучения Великой Французской революции в России. / Автореф. дис. ... к.и.н. – Ленинград, 1984.

²² Кареев Н.И. Историки Французской революции. Т. 3. Изучение Французской революции вне Франции. – Л.: Колос, 1925.

²³ Погодин С.Н. Социология истории Николая Кареева //Новая и новейшая история. – 2002. – № 6. – С.212-215.

²⁴ Блуменау С.Ф. Французская революция конца XVIII в. в современной научной полемике // Вопросы истории. – 1998. – № 9. – С. 141-150.

²⁵ Таран Л. Французька революція кінця XVIII ст. в світлі сучасних дискусій //Історія України. – 2003. – № 21-22. – С. 1-7.

²⁶ Историография истории нового времени стран Европы и Америки: Учеб. пособие для студентов вузов, обучающихся по спец. "История" /Под ред. И.П. Дементьева. – М.: Высш. школа, 1990.

²⁷ Киреева Р.А. Изучение отечественной историографии в дореволюционной России с середины XIX до 1917 г. – М.: Наука, 1983.

²⁸ Генциффе П. Террор: случайность или неизбежный результат? Из уроков Французской революции XVIII в. // Новая и Новейшая история. – 2003. – № 3. – С. 61-77.

Олександр ВІТОЛІН
(м. Київ)

Рецепції натурфілософії В.І. Вернадського у етнографічній концепції Л.М. Гумільова

У статті розглянуто взаємозв'язок історфософії В.І. Вернадського і Л.М. Гумільова. Проаналізовано вплив природничого фактору на історичні процеси.

Oleksandr VITOLIN (Kyiv). Receptions of V.I. Vernadskiy's natural philosophy in L.M. Gumilev's ethno-historical conception

Intercommunication of V.I Vernadskiy's and L.M. Gumilev's is considered in the article. Influence of natural factor on historical processes is analysed.

Історик і географ Лев Миколайович Гумільов створив не тільки оригінальну історфософську концепцію, але й започаткував розвиток етнології в СРСР. Однак як засвідчує аналіз історіографії, ставлення науковців до концепції пасіонарних типів вкрай неоднозначне [4.182]. Тому для адекватного розуміння концепції Гумільова, ми маємо дослідити її витoki; в першу чергу взаємозв'язок з натурфілософією академіка Вернадського.

Володимир Іванович Вернадський - основоположник мінералогії, але його геній підштовхував його до вивчення і розв'язання різноманітних наукових проблем. Вернадський займався аналізом процесу становлення і розвитку наукового світогляду, а також проблем, які він пов'язував з цими процесами [1.189]. Результатом таких роздумів стало твердження, що торжество певного наукового погляду не є свідченням його істинності [1. 192, 198, 228, 230]. На нашу думку, особливо прогресивним для радянської науки було твердження: „Недостатньо глибокі філософські, матеріалістичні уявлення виступили ясно лише в середині XIX століття. В цей час в Німеччині, у зв'язку з науковою роботою Карла Маркса і Фрідріха Енгельса, вони ввійшли в коло впливу гегельянства. В цій новій формі, докорінно змінені, вони отримали після (Жовтневої) революції